

Verspreiding van de Ooievaar *Ciconia ciconia* in Nederland in de 18de eeuw

The distribution of the White Stork *Ciconia ciconia* in the Netherlands in the 18th century

JAN DE RIJK

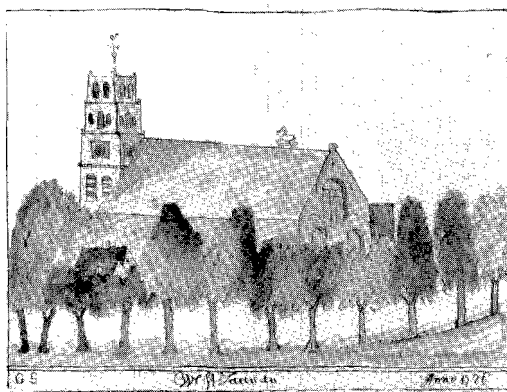
Over het voorkomen van de Ooievaar zijn relatief veel historische gegevens beschikbaar. Dat is voor zo'n opvallende vogel ook niet verwonderlijk. De meeste van die gegevens betreffen de ontwikkelingen sinds het midden van de 19de eeuw. Aan de hand van oude prenten en andere historische bronnen is het mogelijk ook voor vroegere perioden de verspreiding te reconstrueren. In dit artikel zal dat worden gedaan voor de 18de eeuw.

Topografische afbeeldingen

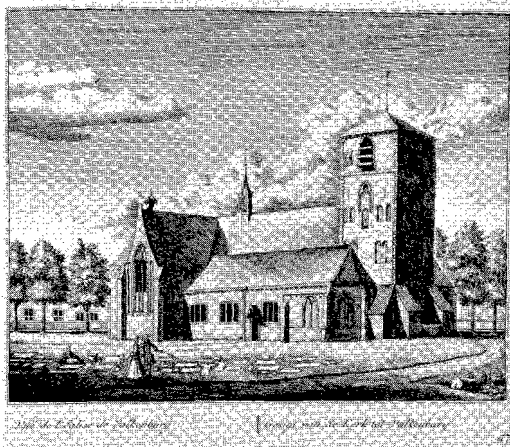
De belangrijkste bron met gegevens over de verspreiding van de Ooievaar in de 18de eeuw zijn topografische afbeeldingen. Op topografische afbeeldingen van kerken, kastelen en andere gebouwen zijn vaak ooievaarsnesten aangegeven, al dan niet met een Ooievaar erop. Prenten van topografische afbeeldingen zijn in groot aantal aanwezig; schilderijen en tekeningen komen in veel kleinere aantallen voor. De functie van topografische prenten was dezelfde als die van foto's nu: tonen hoe het er elders uitziet. De topografische betrouwbaarheid van met name de 18de eeuwse prenten is groot (Alberts & van der Steur 1984).

Voor het inventariseren van ooievaarsnesten op topografische afbeeldingen zijn enkele topografische verzamelingen geraadpleegd met behulp van het overzicht hiervan in Alberts & van der Steur (1984). De belangrijkste verzameling is die van de afdeling Topografie van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie ('s-Gravenhage). Hier werden de collecties Kerken-exterieur en Kastelen/ Huizen geheel bekeken en de collectie met de overige afbeeldingen gedeeltelijk. Deze laatste, meest omvangrijke, collectie leverde weinig op en er is daarom van afgezien om deze in zijn geheel te bekijken. In de Koninklijke Bibliotheek ('s-Gravenhage) is de verzameling van Andries Schoemaker bekeken, die enige honderden topografische tekeningen omvat (figuur 1). Verder zijn diverse prentenboeken met elk vaak honderden afbeeldingen ingezien. De belangrijkste daarvan is Verheerlijkt Nederland (1745-74), waarin ruim 30 prenten met ooievaarsnesten te vinden zijn, en verder Bruin (1730, 1732), Smids (1711) en diverse werken van

Rademaker (1725-36, zonder jaartal) (figuur 2). Deze systematisch bekeken collecties hebben het grootste deel van de in figuur 3 aangegeven waarnemingen opgeleverd. Een tiental vondsten werd gedaan in andere boeken en prentencollecties in provinciale archieven.

Figuur 1. (A) De kerk van West-Zanen (NH) in 1726 met nest en Ooievaar. (B) De Nieuwe Kerk van Bergschenhoek (ZH) in 1729 met een ooievaarsnest (tekeningen Andries Schoemaker; foto's Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage). (A) The church of West-Zanen (Noord-Holland) in 1726 with White Stork *Ciconia ciconia* and nest. (B) The New Church of Bergschenhoek (ZH) in 1729 with White Stork and nest.

Figuur 2. De kerk van Valkenburg (ZH) met nest en Ooievaar; gravure uit Rademaker (1732) (Universiteitsbibliotheek, Amsterdam). Church of Valkenburg (Zuid-Holland) with White Stork *Ciconia ciconia* and nest.

Het gebruik van topografische afbeeldingen voor dit soort onderzoek kent diverse bezwaren. Dat betreft vooral de verdeling van de afbeeldingen over Nederland (tabel 1, kolom A). De ongelijke verdeling wordt veroorzaakt doordat ook de kunstenaars ongelijk waren verdeeld over Nederland. West-Nederland was toen het culturele hart van ons land, waar de makers en de kopers van kunst woonden. Om voor deze ongelijke verdeling te corrigeren, is in kolom B berekend wat de procentuele verdeling van de ooievaarsnesten over de provincies zou zijn als uit elke provincie evenveel prenten beschikbaar zouden zijn. Met de verschillen in oppervlakte van de provincies houden deze getallen geen rekening.

Een tweede bezwaar is dat de meeste prenten betrekking hebben op kerken, kastelen of grote landhuizen. Prenten van boerderijen zijn er weinig, terwijl daar zeker geschikte broedplaatsen waren. Paalnesten en boomnesten hadden nog minder kans om afgebeeld te worden. Vooral indien de broedplaatskeuze per regio zou hebben verschild, geven de prenten een vertekend beeld van de verspreiding van ooievaarsnesten. Een derde bezwaar is dat de aanwezigheid van een ooievaarsnest nog geen zekere aanwijzing is voor een broedgeval. Bij de interpretatie van deze bron is die zekerheid wel als uitgangspunt genomen. De geïnventariseerde ooievaarsnesten hebben bovendien betrekking op een gehele eeuw en niet op één jaar, zoals bij inventarisaties meestal het geval is.

Schriftelijke vermeldingen

Er zijn uit de 18de eeuw ook diverse schriftelijke vermeldingen bekend die de gegevens van de prenten

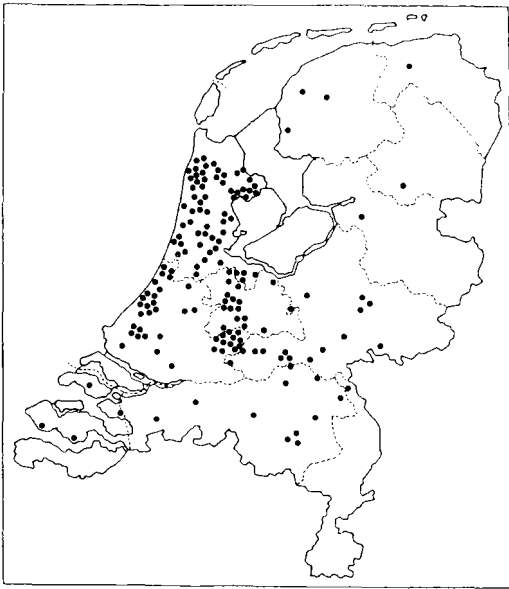
ten kunnen aanvullen. Voor zowel Friesland als Overijssel zijn bronnen bekend die de Ooievaar voor die provincies als goede bekende karakteriseren (Knoop 1763, Tegenwoordige staat 1795). Nozeman (1789) schrijft dat Ooievaarders in Nederland vooral in Friesland en Overijssel in grote menigte voorkomen. Martinet (1795) vermeldt dat zich in de velden van Meppel enorme aantallen Ooievaarders voor de trek verzamelden. In de Betuwe broedden volgens Martinet (1778) veel Ooievaarders; in veel dorpen had bijna elk huis een nest. Hij noemt het ooievaarsnest op de kerk van Rhenoy bij name. Dit nest is ook te zien op de tekening van Andries Schoemaker uit 1734. In een ander geschrift noemt Martinet (1795) het talrijk broeden van de Ooievaar in de Tielerwaard. De Ooievaar broedde weinig in de Meijerij van 's-Hertogenbosch (Martinet 1795) en niet zo algemeen in Noord-Holland (Martinet 1778). Over Amstelland (de streek ten zuiden van Amsterdam) schrijft Willinks (1737) juist: "Men vindt hier omtrent naauwelyks eene kerk, daar geen ooievaarsnest op gezien wordt." Daarnaast zijn er nog enkele losse vermeldingen die verwijzen naar broedgevallen: één bij Brielle in 1726 (Jonkers 1979) en één bij West-Zaandam in 1715 (Hayman *et al.* 1983).

Discussie

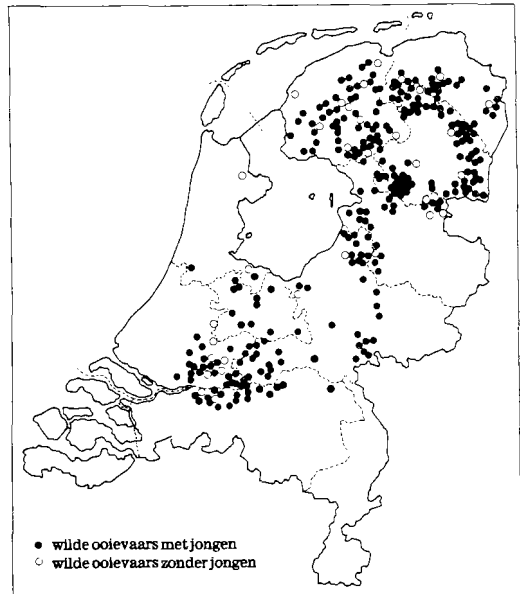
Uit figuur 3 en de correctie daarop, zoals berekend in tabel 1, kan worden geconcludeerd dat de nadruk van de verspreiding in de 18de eeuw in Noord- en Zuid-Holland lag. Provincies met relatief weinig Ooievaarders waren Groningen, Friesland, Overijssel en in mindere mate Noord-Brabant en Gelderland. Utrecht en Zeeland hadden een gemiddelde dichtheid. Voor Limburg en Drenthe waren te weinig prenten beschikbaar om een uitspraak over de aantallen Ooievaarders te kunnen doen.

Tabel 1. Procentuele verdeling van (A) topografische afbeeldingen uit de 18e eeuw over de provincies en (B) afbeeldingen met een ooievaarsnest als uit elke provincie evenveel prenten beschikbaar zouden zijn. De cijfers onder A zijn gebaseerd op een steekproef van 213 afbeeldingen uit de topografische collectie van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, 's-Gravenhage. Percentages of (A) topographical illustrations from the 18th century per province, and (B) illustrations with a nest of the White Stork if each province had the same number of illustrations.

Provincie	A	B
Groningen	4.7	1.4
Friesland	5.6	3.5
Drenthe	0.5	13.9
Overijssel	4.2	1.5
Gelderland	18.3	5.7
Utrecht	16.4	6.4
Noord-Holland	22.1	18.4
Zuid-Holland	13.6	18.7
Zeeland	3.3	9.9
Noord-Brabant	10.8	6.7
Limburg	0.5	13.9

Figuur 3. Verspreiding van de Ooievaar in de 18e eeuw op grond van topografische afbeeldingen. *Distribution of the White Stork in the 18th century based on topographical illustrations.*

Figuur 4. Verspreiding van de Ooievaar in Nederland in 1939 (Hayman *et al.* 1983). *Distribution of the White Stork in the Netherlands in 1939.*

Volgens de schriftelijke vermeldingen waren Friesland, Overijssel, Betuwe en Amstelland gebieden met veel Ooievaars. Deze gegevens laten dus een ander beeld zien dan de prenten. De oorzaak kan liggen in een regionaal verschil in broedplaatskeuze, waardoor de prenten een vertekend beeld geven. De schriftelijke vermeldingen geven echter een fragmentarisch beeld; ook dat kan de oorzaak zijn van het verschil met de topografische afbeeldingen.

Ter vergelijking is in figuur 4 de verspreiding van de Ooievaar in 1939 weergegeven, een jaar waarin het aantal broedparen van de Ooievaar nog relatief groot was. De situatie was in 1939 al ingrijpend gewijzigd ten opzichte van die in de 18de eeuw. Grote delen van Nederland waar in de 18de eeuw nog Ooievaars voorkwamen, zijn in 1939 geheel of bijna geheel zonder Ooievaars. Opvallend is vooral de afname in Noord-Holland. Ook uit Zeeland en het westelijke deel van Zuid-Holland is de Ooievaar dan al verdwenen. Voor de noordelijke provincies en voor Midden-Nederland is het moeilijker om veranderingen aan te wijzen. De historische bronnen geven voor deze gebieden geen eenduidig beeld.

De periode waarin de situatie is veranderd, kan nader worden bepaald. Uit ooievaarsnesten op 16de en 17de eeuwse afbeeldingen blijkt dat de situatie toen overeenkwam met die in de 18de eeuw. Afbeeldingen met ooievaarsnesten uit de

19de eeuw zijn te schaars om daaraan veel te kunnen ontleen. De door Dallinga & Schoenmakers (1984) verzamelde gegevens voor de periode 1867-1939 laten zien dat er in Noord-Holland, Zeeland en westelijk Zuid-Holland wel diverse broedplaatsen bekend waren. De meeste daarvan werden echter al vóór 1930 verlaten, voordat de definitieve ineenstorting van de populatie plaatsvond. Volgens Schlegel (1872) was de Ooievaar vóór 1850 veel algemener dan in 1872. De achteruitgang van de Ooievaar in westelijk Nederland is daarmee te dateren in de 19de eeuw en de eerste decennia van de 20ste eeuw. De oorzaak van het vroege verdwijnen van de Ooievaar uit westelijk Nederland is niet bekend.

Summary

The distribution of the White Stork in the Netherlands in the 18th century was reconstructed using old prints and literature sources. Significant differences were found between the situation in the 18th century and that in 1939. It is concluded that the White Stork disappeared much earlier from the western part of the country (as early as the second half of the 19th century and the first decades of the 20th century), than from the rest of the country.

Literatuur

- ALBERTS W. J. & VAN DER STEUR A. G. 1984. Handleiding voor de beoefening van lokale en regionale geschiedenis. Fibula-Van Dishoeck, Weesp.
- BRUIN C. 1730. Kleefsche en Zuid-Hollandsche Arkadia, of dag-verhaal van twee reizen, in en omtrent die gewesten gedaan in dicht-maat uitgebreid. Amsteldam.
- 1732. Noordhollandsche arkadia; verrikt met aantekeningen van den heere Gerrit Schoemaker en verciert met printverbeeldingen. Visscher, Amsteldam.
- DALLINGA H. & SCHOENMAKERS M. 1984. Populatieveranderingen bij de Ooievaar *Ciconia ciconia ciconia* in de periode 1850-1975. Vogelbescherming, Zeist.
- HAYMAN P., JONKERS D. & VAN ZALINGE P. 1983. Ooievaars in Nederland. Oberon, Haarlem.
- JONKERS D. A. 1979. Ooievaar *Ciconia ciconia*. In R. M. TEIXEIRA, Atlas van de Nederlandse broedvogels, p.46-47. Natuurmonumenten, 's-Graveland.
- KNOOP J. H. 1763. Tegenwoordige staat of historische beschrijvinge van Friesland, enz. Leeuwarden.
- MARTINET J. F. 1778. Katechismus der natuur, 2. Allart, Amsterdam.
- 1795. Verhandelungen en waarnemingen over de natuurlijke historie, meerendeels van ons vaderland. Allart, Amsterdam.
- NOZEMAN C. 1789. Nederlandsche Vogelen, 2. Sepp, Amsterdam.
- RADEMAKER A. 1725. Kabinet van Nederlandsche outheden en gezichten, 1-2. Barents, Amsterdam.
- 1730. Spiegel van Amsterdams zomervreugd, op de dorpen Amstelveen, ...vertónende deszelfs kèrken, ...vaarten. Schenk, Amsterdam.
- 1732. Rhylands fraaiste gezichten; Alle deszelfs Lustplaatzen, Heerenhuizen en Dorpen. Schenk, Amsterdam.
- 1736. Alle de voornaamste gesigten van de wydberoemde steeden Alkmaar, Delft en Dordregt, geleege in de Provintie van Holland: vertoont in seeven-en-sestig afbeeldingen. Schenk, Amsterdam.
- [z.j.] Hollands Tempe verhérellykt, vertoond in 30 uitmuntende gezigten, beginnende van Amsterdam langs de Haarlemmer Trekvaart. Amsterdam.
- SCHLEGEL H. 1872. De dierentuin van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap "Natura Artis Magistra" te Amsterdam. Van Es, Amsterdam.
- SMIDS L. 1711. Schatkamer der Nederlandsse outheden, of woordenboek, behelsende Nederlands steden en dorpen, kasteelen, sloten en heerenhuysen. De Coup, Amsterdam.
- TEGENWOORDIGE STAAT 1795. van het landschap Drenthe. De Groot enz., Amsterdam enz.
- VERHEERLIJKT NEDERLAND 1745-74. Het, of Kabinet van hedendaagsche gezigten van steden, dorpen, sloten, adellijke huizen, kerken, torens, poorten.....dienende tot opheldering en beschrijvinge van de tegenwoordige staat der vereenigde Nederlanden, 1-9. Tirion, Amsterdam.
- WILLINKS D. 1737. Amstellandsche Arkadia, 1-2. Huyssteen, Amsterdam.

*J. H. de Rijk, Egelandierstraat 23E,
1015 PV Amsterdam*

Aanvaard voor opname 17 december 1988